

ИСТОЧНА СРБИЈА КАО САВРЕМЕНИ ИСТРАЖИВАЧКИ ИЗАЗОВ

- илустративни осврт са нагласком на етнолошко-антрополошким приоритетима и посебно занимљивим аспектима

У раду се бавимо источном Србијом као савременим научним изазовом, који нуди низ веома занимљивих и подстицајних истраживачких могућности. Многе од ових могућности истовремено су и приоритетне са становишта савремене етнолошко-антрополошке науке, јер се њиховом применом отклањају празнине у познавању одређених, веома битних етнокултуролошких, етногенетских и других аспеката разумевања источне Србије. У наведеном контексту, посебна пажња је посвећена наглашавању потребе континуираних и непосредних истраживања специфичних религијских и митских система, хришћанских и претхришћанских културних слојева, положаја православља данас, представа о пореклу становништва (заједно са истраживањима из домена генетске генеалогije), етнокултурних маркера и културних зона, древних идејних матрица и примарних културних образаца.

Кључне речи: источна Србија и околне области, савремени истраживачки изазови, нове могућности и подстицајне теме, истраживачки приоритети, отклањање празнина, илустративни примери.

Општи оквир. Простор источне Србије и суседних области веома је изазован са становишта спровођења различитих етнолошко-антрополошких истраживања, и то пре свега оних са мултидисциплинарним предзнаком.¹ У претходном периоду спроведена су вишеслојна проучавања наведених подручја, при чему се у међувремену отворило и доста нових питања, односно истраживачких могућности. Ово се односи како на теме из домена специфичних, традицијски уобличених народних митолошких и религијских представа, тако и на теме из области истраживања нових митова. С друге стране, ово се односи и на проблематику истраживања (савремених значења) прастарих култура које су егзистирале на територији источне Србије, као и на контекст разматрања етнокултурних показатеља (као што су породична и колективна слава, историјска предања и одговарајући споменици, задруга, говор/језик итд.) и порекла становништва

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016, *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала „Појмовник српске културе”* који финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије. Како не бисмо понављали чињенице изнесене у претходним текстовима, читаоца упућујемо на одговарајуће ауторове радове који су раније објављени. Подразумева се, сврха навођења дотичних радова није саморекламирање, већ искључиво информативно поткрепљење, односно сажето упућивање на одговарајуће закључке и чињенице чије је познавање неопходно за комплетно и правилно разумевање овог текста (који се у многим сегментима наслања на претходне ауторове текстове).

српског истока и суседних области; уосталом, наведени аспекти протежу се и на бројна друга питања у вези с етногенезом у најширем смислу.

У складу с претходним, поставља се и питање одређења *приоритета* будућих истраживања, односно дефинисања *оквирног стратегијског концепта*, са циљем да се – у виду краћег илустративног осврта – укаже на поједине посебно значајне проблеме и моделе њиховог решавања (уп. Тодоровић 2010б; Тодоровић 2005а). Аналогно томе, овај текст је – за разлику од претходних, конкретизованих ауторових радова усмерених на проучавање источне Србије² – посвећен уопштенијем издвајању посебно занимљивих и подстицајних, али и приоритетних, тематских области (у контексту наведеног подручја).

Приоритети савремених и будућих истраживања – базични оквир.

Наслањајући се на уводни осврт, пре свега је нужно нагласити основно становиште нашег приступа – засновано на закључку да приоритет будућих етнологско-антрополошких ангажовања треба да представља усложњено мултидисциплинарно (дакле и антрополошко у најширем смислу, са историјским, фолклористичким и културолошким и другим аспектима) истраживање нематеријалног културног наслеђа источне Србије и суседних области. Другим речима, нагласак (и даље) треба да буде на традиционалној духовној култури и њеном утицају на савремени егзистенцијални контекст. У складу с тим, посебна пажња требало би да (и у наредном периоду) буде посвећена истраживању карактеристичних религијских и митских идејних комплекса, присутних на територији источне Србије и у околним областима³, уз истраживачки акценат на релацији *прошло – савремено*, како би се утврдили кључни процеси/тенденције повезани са трансформацијом базичних митско-религијских и културних образаца (у поређењу са другим срединама).

Према томе, у ширем истраживачком фокусу етнологско-антрополошких трагања – у складу са савременим специфичностима разматране средине – пре свега би требало да буду митологија, религија, представе о пореклу и идентитет у најширем смислу, са нагласком на питањима везаним за савремено дефинисање и разматрање *верског идентитета*. При томе је неопходно да се наведени аспекти посматрају непосредно (путем теренских истраживања), и то у контексту сагледавања актуелних процеса који трансформишу раније обрасце.

² В. пре свега ауторове радове објављене у претходним бројевима Етно-културолошког зборника.

³ В. претходне резултате истраживања ове области, почев од студија и радова Сретена Петровића (в. пре свега Петровић 2000). Уп. и основни/почетни проблемско-тематски концепт Етно-културолошког зборника (Петровић/Пантелић/Милојковић 1996, 11).

Релација хришћанских и претхришћанских културних слојева. Приликом истраживања народних религијских представа пожељно је да посебна пажња буде посвећена односу претхришћанских и хришћанских слојева у њима.⁴ С тим у вези, наредна разматрања требало би да дају и прецизнији одговор на питање у коликој мери су претхришћански и нехришћански обрасци присутни у народним религијским схватањима и култури данашњег становништва источне Србије, а са нашег становишта је итекако занимљива и дијахронијска димензија овог проблема (уп. рецимо Павковић 2005, 37). Ово подразумева и наставак трагања за најстаријим слојевима народне традиције, са нагласком на народним веровањима, при чему су етнолошка истраживања често умела да изразито пренагласе присуство слојева који су проглашавани претхришћанским на рачун хришћанских (в. рецимо Драгојловић 2008; Тодоровић 2010б, 206-207; Тодоровић 2008а, 62-69; Радосављевић 2004, 113; такође уп. и радове С. Бојанина, нпр. 2008а, 344 и 2008б, 28-30).⁵ У сваком случају, проучавање степена присутности хришћанских и претхришћанских слојева у народним веровањима, животним начелима, друштвеној и породичној организацији итд. захтева комплексан приступ који ће имати у виду поменути дијахронијску димензију⁶, јер садашње стање представља резултат мноштва утицаја, од којих је процес атеизације – спровођен од завршетка Другог светског рата, па практично све до данас – свакако један од најважнијих (уп. рецимо Радић 2002; Влагојевић 2005, 157-182).

Положај православља данас. У посматрачкој жижи је – аналогно претходним закључцима – неопходно да буду и питања повезана са положајем православља данас (што је тема која је, у разматраном територијалном оквиру, била занемарена). При томе је потребно обратити пажњу на схватања карактеристична за различите генерације, статусе, полове, микрорегионалне целине итд. Живот појединца и основних друштвених институција (као што су брак и породица) требало би да буду анализирани и у контексту ревитализације православља и њеног савременог значења. Такође је потребно узети у обзир и положај села данас, и то превасходно управо у релацији са

⁴ О значају фокусирања ове димензије свакако сведоче сакупљена грађа и текстови различитог профила, који са различитих (и често супротних) аспеката фокусирају значај наведене проблематике (в. рецимо Bandić 1997, 227-278; Бандић 2003; уп. Тодоровић 2006б; в. и бројне радове С. Петровића итд.).

⁵ С друге стране, очигледно је и да се на простору источне Србије могу пронаћи сасвим специфични остаци древних веровања која представљају значајан путоказ за одговарајуће реконструкције (уп. рецимо Петровић 2008; в. и бројне друге радове истог аутора), али која ипак немају одређујући системски карактер са становишта народних религијских представа, јер православно хришћанство у сваком случају на примаран начин детерминише народни живот становништва наведене области (уп. Elijade 1970, 155-156; Тодоровић 2006б, 283-284). Релевантност Чајкановићевих истраживања као инспиративног путоказа потврђују свакако и студије А. Ломе (в. Лома 2002; уп. и Јовановић 2008).

⁶ Уп. са суштинским значајем православно-хришћанских идејних матрица за српски етнички контекст у прошлости као и данас (в. Тодоровић 2010в; Благојевић 1994).

наведеном обновом православља, процесима „модернизације” и савременим променама. У вези с овим, анализирао би се и конкретна питања повезана са структуром и динамиком културне дистанце на релацији град – село.

Савремено питање наталитета је – као што показују компетентна истраживања – у уској вези са питањем религиозности, односно атеизације (драстично спроведене у време владавине комунизма а настављене у нешто другачијем облику и у најновије време), што је управо у источној Србији довело до катастрофалних последица (Тодоровић 2011а, 373-374 и даље; в. и популарну књигу Спасић 2006, стр. 226 итд.; уп. и Павићевић 2006). У складу са актуелном ситуацијом, бављење овим проблемом свакако представља један од приоритета савремених хуманистичких наука у Србији, са неизоставним нагласком управо на подручју источне Србије, које је највише погођено овим проблемом и где је неопходан суштински и хитни заокрет (уп. рецимо Декларација 2005; Михаиловић 2005) када је реч о многим друштвеним аспектима, али пре свега на плану темељних животних, односно духовних вредности. Као илустрација озбиљности овог проблема могла би послужити и раширеност праксе трагања за златом у разматраном подручју, која резултира општим уништавањем археолошких локалитета, утврђења и сакралних места (Филиповић/Миливојевић 2008), заједно са свеприсутношћу одговарајуће разгранате и живе савремене митологије (Тодоровић 2006а; уп. Тодоровић 2010а); наравно, овај феномен је веома занимљив када је реч о истраживању митова, али је истовремено његово постојање и поразно са становишта дијагнозе степена здравља и духовног просперитета дотичног друштва.

Представе о пореклу становништва. Од особеног значаја у будућности требало би да буду и анализе представа о пореклу становништва области источне Србије (али и читавог централног и источног Балкана), уз одговарајућа, широко конципирана, антрополошка и етногенетска истраживања. Наиме, у новије време су се отвориле могућности прецизнијих и комплекснијих истраживања заснованих на генетским показатељима, почев од 1) сагледавања порекла по мушкој линији (за мушкарце) путем Y-хромозома као и 2) порекла по мајчиној линији (за жене) путем митохондријалне ДНК, преко 3) HLA (A, B, C, D) антигена, наравно и 4) крвних група и RH-фактора (Cavalli-Sforza 2008, в. стр. 89-91, 86-89, 60-61, 23-24; уп. рецимо и Belić 2008, 57) итд. Дотична истраживања се – на подстицајан и делотворан начин – могу повезати са непосредним етнографским прикупљањем и одговарајућим истраживањем представа о пореклу, као и са допуњујућим архивским истраживањима и већ објављеном литературом. Ово би – све заједно – могло да пружи знатно јаснију слику о етногенетским процесима источне Србије, али и српског истока у целини (уп.

констатације изнесене у: Тодоровић 2005а, 156-157). У наведеном смислу, посебан значај могле би да имају и породичне (али и сеоске/колективне славе), као значајан – али недовољно искоришћен – етнички и родовски маркер (в. рецимо Ердељановић 1925, 43-44, 71 итд.; Белић 1913, 41 итд.), заједно са презименима (Cavalli-Sforza 2008, 36; уп. Нишкановић 2004). У вези с претходним, могла би бити квалитативно допуњена, прецизирана и проверена опсежна истраживања, тј. одговарајући увиди и закључци Јована Цвијића, Јована Ердељановића, Александра Белића, Радослава Грујића, Ристе Николића и других заслужних истраживача и познавалаца српског истока и српског југа, односно с њима повезаних, различитих делова Балканског полуострва.⁷

Домети истраживања из области генетске генеалогичке (уз стриктно и опрезно избегавање могућих злоупотреба и идеолошких уплива) знатно увећавају истраживачки потенцијал савремене науке и – уз доследан научни приступ – могуће их је квалитетно искористити у циљу задобијања јасније слике о антрополошком профилу становништва како српског истока и суседних области, тако и комплетног српског етничког простора (уп. приступ и могућности предочене у: Cavalli-Sforza 2008; такође уп. и Бачко/Максимовић 2010, 16-30 и даље).

Српски етнички простор и културне зоне. Затим, једна од кључних националних тема – непосредно повезаних са *идентитетом* – свакако је и питање дефинисања *етничког простора* и разумевање односа посебних регионалних целина, односно *културних зона* у оквиру одговарајућег/српског етноса (в. Милосављевић 2002, 39-44, 22-38 итд.; уп. Карацић 1972, 45; в. рецимо и Јанковић 1993; такође уп. Јанковић 1998, 143; Тодоровић 2008б; Тодоровић 2008в; Тодоровић 2008г). Из тог разлога је неопходно и у наредном периоду позабавити се појединим аспектима ове проблематике који у претходном раздобљу нису разрешени (а који се тичу српског истока и српског југа). С тим у вези, потребно је усредсредити се – од израде елементарног етнолошког појмовника до конкретизованих студија – на *идентитет* и *културне зоне*, али и на генезу и симболику одговарајућих, *различитих етничких и племенских назива* присутних на српском етничком простору. На овом простору, наиме, присутно је више културних зона које се могу разграничити на различите начине (на пример: „динарска“, „шопска“, „панонска“), у складу с тим којем се аспекту културе даје примат (уп. Цвијић 1931, 16).

⁷ В. претходно наведене студије Ј. Ердељановића и А. Белића, као и, примера ради: Грујић 1985, в. рецимо стр. 483-485, 446 итд.; Цвијић 1913, 250-251; Цвијић 1931, 151-152; Јстребовъ 1886, 2; Николић 1912, 263 и даље, такође уп. и 233-237; Терзић 1993, 239 и даље; Филиповић 1937, 462-463; Милићевић 1985, 75; Богдановић 1985; уп. и Стојанчевић 1995, в. нпр. стр. 155-156, 291.

Дијалекатске, верске и етничке, тј. идентитетске разлике често не прате доследно разлике у материјалној, социјалној и духовној култури или у етнопсихолошким особинама. Такође, унутар сваког од наведених комплекса постоје разлике које се тичу њихових елемената; рецимо, један обичај се простире на ширем подручју него неки други итд. Међутим, одређена битна подударана ипак постоје, при чему се – на основу *примарних етничких маркера*⁸ – могу издвојити културне границе српског етничког простора и комплементарне етнокултурне зоне, као научно верификовани закључци а не као резултат геополитичких релација и одговарајућих „научних договора”.

Локални и стари етнички називи. Као што смо већ нагостили, ово питање је такође од значаја за *српски исток*⁹, са нагласком на данашњој источној Србији и суседним областима, с тим да се оно не може посматрати засебно, већ искључиво у оквиру целокупног српског етничког простора, с обзиром на одговарајућу испреплетеност и повезаност мотива и образаца (чије изоловано тумачење би неизоставно довело до погрешних закључака). С тим у вези, треба знати да је у оквиру српског народа и на његовом етничком простору формирано више локалних етничких имена. Ови називи се махом односе на географске целине које настајују делови српског етноса. На пример, назив Србијанци фигурира као ознака за становнике Србије у ужем смислу, а у сличном контексту су присутни и називи Крајишници, Херцеговци, Црногорци, Босанци, Далматинци, Славонци, Шумадинци, Македонци¹⁰, у источној Србији Тимочани, Моравци итд. Исто важи и за другачије настала регионална имена као што су Ере, Лале, Брђани, а на српском истоку Шопови („Шопци”) (Тодоровић 2008д; уп. Тодоровић 2009в, 18-19) итд. За неке области везали су се и непосредно погрдни називи, на пример Чарапани, Торлаци, Врцани, Цигерани итд.¹¹, који су у неким случајевима чак (углавном у мањој мери) постали и део локалног самоодређења. У општем смислу, као синоним са етнонимом Срби у различитим околностима коришћени су и други етнички називи, Рашани/Раци или Власи (често и подругљиво) на пример (Јанковић 1993, 21; уп. Недељковић 1996, 3). Појам Југословен је током XX века коришћен у циљу сузбијања српског етнонима и сужавања српског етничког

⁸ Проблематиком одређења основних етничких маркера српског етничког простора, на конкретизованим примерима српског истока и српског југа, позабавиће се засебна студија.

⁹ Различите семантичке и историјско-географске димензије у вези са проблематиком дефинисања *српског истока* током XIX века најбоље се могу детектовати у студији: Стојанчевић 1995.

¹⁰ У наведеном смислу је посебно инспиративно и важно бављење проблематиком Старе Србије и Јужне Србије (в. рецимо Терзић 1997; Трифуновски 1995; Радовановић 1937, 1; обавезно в. и Маројевић 2000, 39).

¹¹ Примера ради, реч *торлак* се и данас у новопазарском говору користи са значењем „будала“ (в. Pazarski biseri); уп. Николић 1912, 229-230.

простора. Код Срба је у предањима присутан и знатан број старих етничких назива магловитог порекла (Palavestra 1966; Палавестра 2003, 32-36, 131-140; Тодоровић 2008д), при чему се на српском истоку и југу пре свега могу наћи представе о „Латинима” (в. примера ради: Златановић 1998, 206; Златковић 1998, 204; Златковић/Васић 2000, 119, 147), као и називи изведени од етнонимске одреднице „Џидови“ (в. рецимо Златановић 1998, 468-469; Златковић 1998, 209, 240; Златковић/Васић 2000, 123; уп. и Белова 2001, 123). У сваком случају, и овај занимљиви етнолошки контекст потребно је додатно проучити, преваходно у релацији са етнолингвистичким проблемима одређења прапостојбине и порекла Срба (уп. Јанковић 1993, 20-21), као и њиховог односа са етничким хипотезама и одговарајућим етнонимским конструктима који се везују за стари Балкан и Подунавље (почев од Трачана и Дачана, али и Панонаца, Трибала, Дарданаца, Илира, Македонаца итд.).¹²

Примарни/универзални обрасци феномена културе и источна Србија. Осим наведених приоритета, нужно је нагласити и неопходност бављења општијим, теоријским контекстом. С тим у вези, намеће се потреба настављања истраживања фундаменталних образаца религијског и митског *мишљења* (уп. Петровић 2001/2002), како би се декодирала универзална матрица која се налази у основи најзначајнијих културних феномена, али и феномена културе у целини (опширно о наведеном концепту в. у студији Тодоровић 2009а). Дотични аспект подразумева крајње наглашени мултидисциплинарни приступ и одговарајућа трагања (уп. Тодоровић 2011б). Овом сложеном научно-истраживачком питању, у контексту проучавања источне Србије и суседних области, такође би требало да буде посвећена посебна пажња, јер управо источна Србија „нуди“ низ парадигматски занимљивих феномена – од примера изузетно сложених ритуала крстоношких литијских опхода (в. Тодоровић 2005б; Тодоровић 2007) до поменуте протоцивилизације Лепенског Вира (Тодоровић 2008ђ; в. опширне студије Срејовић 1969 и Срејовић/Бабовић 1983) – са универзалним структурним обрасцима и значењима. [На сродан семантички оквир донекле се надовезују и савремени садржаји настали на бази универзалних митских мотива (посебно илустративан случај митских сагледавања Ртња као једне врсте „космичке

¹² У овом смислу су посебно значајни и занимљиви закључци О. Н. Трубачова (Трубачов 1995; Трубачов 1996). В. рецимо интервју О. Н. Трубачова (Петричевић 1996), у којем он образлаже свој закључак „да је прадомовина Словена била јужно од Карпата јер то нам потврђују детаљи примарних изоглосних веза које налазимо” (Петричевић 1996). У наведеном контексту такође в. и: Шафарик 1998; Пипер 2008, 128-136. В. и: Тодоровић 2008/2009, 7; Тодоровић 2005в, 298-310; Тодоровић 2008д. Уп. и Карацић 1972, 36.

планине”)¹³, па све до низа православно-хришћанских центара (од Ниша до Раванице итд.) који често добијају улогу сакралних средишта највишег ранга.]

Теренска истраживања. Свакако, не треба заборавити ни додатно истицање неопходности континуираних теренских етнолошких истраживања на више пунктова у источној Србији (уз потребу компаративних истраживања у околним областима), а са акцентом на мултидисциплинарно конципираном обухватању свих најзначајнијих аспеката духовне културе овог региона. Овде посебно треба обратити пажњу на истраживања подручја ближе околине најзначајнијих локалитета који имају одговарајући историјски, етнокултурни, археолошки, сакрални или туристички значај.

Као што је на самом почетку наглашено, у претходном периоду спроведен је низ теренских истраживања у различитим подручјима српског истока, са великим бројем нових сазнања и обилном, свежом теренском грађом. Поменута истраживања су показала да је неопходно наставити интензиван рад на прикупљању етнографске грађе у источној Србији (уп. Тодоровић 2005а, 153-154), која – поред обиља „древног” материјала – поседује и мноштво новоформираних, веома виталних митских образаца, од поменутог феномена веома раширене митологије трагања за златом до нових интерпретација есхатолошких тема и упоришних мотива православног хришћанства (да поменемо један пример који наглашава идејне и вредносне контрасте карактеристичне за савремену источну Србију; в. Тодоровић 2009б; Тодоровић 2006а; уп. и Тодоровић 2010в).

Систематизација. На самом крају, треба рећи и да значајан приоритет савремених и будућих ангажовања свакако представља *систематизација* научних сазнања (повезаних са источном Србијом), уз прецизније дефинисање сваке од разматраних целина. Ово подразумева и израду одговарајућих, етнокултуролошких појмовника, чији се недостатак у овом тренутку јасно осећа као проблем и који би – обавезно сажимајући и искуства истраживања, научних радова и монографија насталих у најновијем периоду – могли да значајно допринесу разјашњавању и класификацији кључних питања.¹⁴

Уместо закључка. У сваком случају, за нас су посебно значајне одреднице које смо претходно навели, у смислу посебно занимљивих и/или приоритетних тема. С тим у вези, наглашена је неопходност мултидисциплинарно уоквирених, свестраних

¹³ В. бројне савремене садржаје који са различитих аспеката разматрају и митски преосмишљавају/трансформишу наведени феномен (уп. и Тодоровић 2008ђ, 97). У сваком случају, резултати одговарајућих истраживања посвећених сличним феноменима биће презентовани у посебној студији.

¹⁴ Одличан путоказ ка реализацији наведене потребе представља у многим аспектима веома квалитетно уређена *Енциклопедија српског народа* (Енциклопедија 2008).

истраживања која ће подједнако бити усмерена и на дијахронијски и на синхронијски контекст, уз увид у шири географски и културни простор (и одговарајући компаративни приступ), како се не би изгубиле из вида бројне релације које непосредно утичу на уобличавање културних модела карактеристичних за српски исток. Другим речима, у претходном делу текста указали смо на извесне, са нашег становишта посебно значајне и подстицајне проблемске оквире, при чему сваки од њих поседује сопствену специфичност и значај за разумевање општег контекста источне Србије (и суседних области). Наравно, источна Србија се у наведеном смислу посматра као део српског етничког простора који није статички изолован, већ у сталној суштинској и динамичкој културној повезаности са његовим другим деловима (и уз низ секундарних прожимања са културним токовима других, културно или географски блиских етничких простора). Заједно посматране, претходно предочене одреднице – углавном представљене као истраживачки проблеми и недовољно испитане загонетке – приказују источну Србију, и српски исток у целини, у виду подручја које потенцијалним истраживачима нуди низ нових изазова и трагачких могућности. И у овом случају, дакле, *исток* ствара једну особену привлачност и инспирацију којој је тешко одолети (уп. Тодоровић 2009б, 27-28).

Ивица Тодоровић
Етнографски институт САНУ, Београд

Литература и извори:

- Bandić 1997:** Bandić, Dušan, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, XX vek*, Beograd, 1997.
- Бандић 2003:** Бандић, Душан, *Верски идентитет савремених Срба*, Посебна издања Етнографског института САНУ 49, Београд, 2003.
- Бачко/Максимовић 2010:** Бачко, Александар, Максимовић, Драгиша, *Родови који славе св. Тому – генетичка и етнографска истраживања*, Зборник за српску етнографију и историју књ. 5, Београд, 2010.
- Белић 1913:** Белић, Александар, *Срби и Бугари – у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд, 1913.
- Belić 2008:** Belić, Branislava, *Antigeni HLA sistema u populaciji Vojvodine*, Glasnik antropološkog društva Srbije, vol. 43, Novi Sad, 2008.
- Белова 2001:** Белова, О. В., *Гигант*, у: *Словенска митологија – енциклопедијски речник*, ZEPTEK BOOK WORLD, Београд, 2001.
- Благојевић 1994:** Благојевић, Милош, *О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби изабрани народ*, Историјски гласник 1-2, 1994.
- Влагојевић 2005:** Vladojević, Mirko, *Religija i crkva u transformaciji društva*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: "Filip Višnjić", Beograd, 2005.
- Богдановић 1985:** Богдановић, Димитрије, *Крсна слава као светосавски култ*, О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.
- Бојанин 2008:** Бојанин, Станоје, *Крст у сеоском атару: сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије*, Историјски часопис, књ. LVI (2008), Београд, 2008.
- Бојанин 2008:** Бојанин, Станоје, *Курбан пре курбана: Крвна жртва на преосманском Балкану*, Посебна издања Балканолошког института 108, Београд, 2008.
- Грујић 2008:** Грујић, Радослав, *Црквени елементи крсне славе*, О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.
- Декларација 2005:** *Декларација учесника Научне конференције Културно-историјска баштина југа Србије*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005.
- Драгојловић 2008:** Драгојловић, Драгољуб, *Паганизам и хришћанство у Срба*, Службени гласник, Политика, Београд, 2008.
- Елијаде 1970:** Elijade, Mirča, *Mit i zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Енциклопедија 2008:** *Енциклопедија српског народа*, уредник Радош Љушић, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Ердџановић 1925:** Ердџановић, Јован, *Македонски Срби*, Београд, 1925.
- Златановић 1998:** Златановић, Момчило, *Речник говора Јужне Србије*, Учитељски факултет, Врање, 1998.
- Златковић 1998:** Златковић, Драгољуб, *Микротопонимија слива Височице – Средњи Висок*, Пиротски зборник 23-24, Пирот, 1998.
- Златковић/Васић 2000:** Златковић, Драгољуб, Васић, Јован, *Микротопонимија слива Височице – Горњи Висок од Славиње до Владикине плоче*, Пиротски зборник 25-26, Пирот, 2000.
- Јанковић 1993:** Јанковић, Ђорђе, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Стручна књига, Београд, 1993.
- Јанковић 1998:** Јанковић, Ђорђе, *Српске громиле*, Свесловенски савез, Књижевна реч, Београд, 1998.
- Јовановић 2008:** Јовановић, Бојан, *Чајкановићев пут од античке и народне књижевности до српске религије и митологије*, Гласник Етнографског института САНУ LVI (1), Београд, 2008.
- Караџић 1972:** Караџић, Вук Стефановић, *Срби сви и свуда*, у: *Етнографски списи*, Сабрана дела Вука Караџића књ. 17, Просвета, Београд, 1972.
- Лома 2002:** Лома, Александар, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Балканолошки институт САНУ – посебна издања 78, Београд, 2002.
- Маројевић 2000:** Маројевић, Радмило, *Српски језик данас*, Београд, 2000.
- Милићевић 1985:** Милићевић, Милан Ђ., *Кућанска слава*, О крсном имену, Просвета, Београд, 1985.
- Милосављевић 2002:** Милосављевић, Петар, *Увод у србистику*, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Требник, Косовска Митровица – Београд, 2002.
- Михаиловић 2005:** Михаиловић, Драгослав, *Колонијална Србија*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац, 2005.
- Недељковић 1996:** Недељковић, Миле, *Власи – древни и загонетни народ*, Задужбина бр. 34, јун 1996.
- Николић 1912:** Николић, Риста, *Крајиште и Власина*, Српски етнографски зборник књ. 18, Насеља српских земаља књ. VIII, Београд, 1912.
- Нишкановић 2004:** Нишкановић, Мирослав, *Српска презимена*, Српски генеалогски центар, Београд, 2004.
- Павићевић 2006:** Павићевић, Александра, *На удару идеологија*, Етнографски институт САНУ – Посебна издања 57, Београд, 2006.
- Павковић 2005:** Павковић, Никола Ф., *Народна религија у Законику и времену цара Душана*, Законик Цара Душана, САНУ – научни скупови књ. CVIII, Одељење друштвених наука књ. 24, Београд, 2005.

- Pazarski biseri:** <http://www.ptt.rs/korisnici/s/a/sanela/>; сајту приступљено 16.6.2011.
- Palavestra 1966:** Palavestra, Vlajko, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*, Posebni otisak iz Glasnika zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija XX/XXI, Sarajevo, 1966.
- Палавестра 2003:** Палавестра, Влајко, *Хисторијска усмена предања из Босне и Херцеговине*, Српски генеалогички центар, Београд, 2003.
- Петричевић 1996:** Петричевић Марија, *Подунавље словенска колевка – руски академик Олег Н. Трубачов о етногенези Словена*, разговор водила Марија Петричевић, Вечерње новости 4.11.1996; <http://www.marijapetricevic.com/citanje.php?m=1&t=oleg%20trubacov>
- Петровић 2000:** Петровић, Сретен, *Митологија, магија и обичаји*, Српска митологија – књ. V, Просвета – Ниш, Београд, 2000.
- Петровић 2001/2002:** Петровић, Сретен, *Теоријско-методолошки проблеми у проучавању српске митологије*, Етно-културолошки зборник VII, Сврљиг, 2001/2002.
- Петровић 2008:** Петровић, Сретен, *Проблем интерпретације смисла неких обичаја и дијалекатских фраза*, Етно-културолошки зборник XII, Сврљиг, 2008.
- Петровић/Пантелић/Милојковић 1996:** Петровић С., Пантелић Н., Милојковић Р., *О другом међународном симпозијуму*, Етно-културолошки зборник II, Сврљиг, 1996.
- Пипер 2008:** Пипер, Предраг, *Увод у славистику*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Радић 2002:** Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970 I*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002.
- Радовановић 1937:** Радовановић, Војислав, *Географске основе Јужне Србије*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље, 1937.
- Радосављевић 2004:** Радосављевић, Недељко, *Религиозност српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века*, Братство VIII, Београд, 2004.
- Спасић 2006:** Спасић, Биљана С., *Зашто Срби нестају?*, Крагујевац, 2006.
- Срејовић 1969:** Срејовић, Драгослав, *Лепенски Вир – нова праисторијска култура у Подунављу*, Српска књижевна задруга, Београд, 1969.
- Срејовић/Бабовић 1983:** Срејовић, Драгослав, Бабовић, Љубинка, *Уметност Лепенског Вира*, Југославија, Народни музеј, Београд, 1983.
- Стојанчевић 1995:** Стојанчевић, Владимир, *Срби и Бугари 1804-1878*, Прометеј, Нови Сад, 1995.
- Николић 1912:** Николић, Риста, *Крајиште и Власина*, Српски етнографски зборник 18, Насеља српских земаља 8, Београд, 1912.
- Терзић 1993:** Терзић, Славенко, *Срби и македонско питање*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, 1993.
- Терзић 1997:** Терзић, Славенко, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912.*, Историјски часопис књ. XLII-XLIII (1995-1996), Београд, 1997.
- Тодоровић 2005а:** Тодоровић, Ивица, *Приоритети савремене етнологичко-антрополошке науке у Србији*, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд, 2005.
- Тодоровић 2005б:** Тодоровић, Ивица, *Ритуал ума – Значење и структура литијског опхода*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања 53, Београд, 2005, 195-198.
- Тодоровић 2005в:** Тодоровић, Ивица, *Митска истина Срба*, Звоник, Београд, 2005.
- Тодоровић 2006а:** Тодоровић, Ивица, *Митско злато – прилог проучавању митологије трагања за златом на примеру грађе из сврљичке области*, Братство X, Београд, 2006.
- Тодоровић 2006б:** Тодоровић, Ивица, *Хришћанска и претхришћанска димензија ритуала литијског опхода*, Гласник Етнографског института САНУ LIV, Београд, 2006.
- Тодоровић 2007:** Тодоровић, Ивица, *Резултати истраживања обреда литија – допунски осврт*, Зборник радова Етнографског института САНУ 23, Београд, 2007.
- Тодоровић 2008а:** Тодоровић, Ивица, *Резултати савремених истраживања народне религије Срба – општи пресек*, Гласник Етнографског института САНУ LVI (1), Београд, 2008.
- Тодоровић 2008б:** Тодоровић, Ивица, *Етнички простор*, у: *Срби*, Енциклопедија српског народа, уредник Радош Љушић, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Тодоровић 2008в:** Тодоровић, Ивица, *Културне зоне*, у: *Срби*, Енциклопедија српског народа, Београд, 2008.
- Тодоровић 2008г:** Тодоровић, Ивица, *Идентитет*, у: *Срби*, Енциклопедија српског народа, Београд, 2008.
- Тодоровић 2008д:** Тодоровић, Ивица, *Етноним*, у: *Срби*, Енциклопедија српског народа, Београд, 2008.
- Тодоровић 2008ђ:** Тодоровић, Ивица, *Етнологичко-антрополошки поглед на Лепенски Вир*, Етно-културолошки зборник XII, Сврљиг, 2008.
- Тодоровић 2008/2009:** Тодоровић, Ивица, *Порекло, име и прапостојбина*, Задужбина, децембар 2008 – март 2009, бр. 85-86, Београд, 2008/2009.
- Тодоровић 2009а:** Тодоровић, Ивица, *Света структура – трагање за јединственом основном културних феномена*, Посебна издања Етнографског института САНУ 71, Београд, 2009.

- Тодоровић 2009б:** Тодоровић, Ивица, *Прво и последње – прилог етнoлошком проучавању пророчанских и есхатолошких представа са нагласком на подручју источне Србије и суседних области*, Етнокултуролошки зборник XIII, Сврљиг, 2009.
- Тодоровић 2009в:** Тодоровић, Ивица, *Резултати нових етнoлошких истраживања српског југа*, Лесковачки зборник XLIX, Лесковац, 2009.
- Тодоровић 2010а:** Тодоровић, Ивица, *Значење злата: Специфични семантички простори митологије злата у српској народној традицији – некад и данас*, Тематски зборник „Традиција – фолклор – идентитет“, Институт Академије СПЦ за уметности и конзервацију, Сремски Карловци, 2010.
- Тодоровић 2010б:** Тодоровић, Ивица, *Традиција поново: Стратегијски концепт савремених проучавања традиционалне духовне културе Срба – сажети осврт*, Гласник Етнографског института САНУ LVIII (1), Београд, 2010.
- Тодоровић 2010в:** Тодоровић, Ивица, *Матерњи језик сакралне географије Срба – митска симболика Косова у контексту одређења српског идентитета и пројекције историјске судбине*, Тематски зборник „Косово и Метохија у цивилизацијским токовима“, Језик и народна традиција књ. 1, Косовска Митровица, 2010.
- Тодоровић 2011б:** Тодоровић, Ивица, *Оглед о култури природе – проучавање манифестација универзалних структурних образаца у различитим културним и природним феноменима*, Гласник Етнографског института САНУ LIX (1), Београд, 2011 (у штампи).
- Тодоровић 2011а:** Тодоровић, Ивица, *Прилог разматрању основних савремених проблема српског југа и српског истока – „унутрашњи аспекти“*, Лесковачки зборник, Лесковац, 2011.
- Трифунски 1995:** Трифунски, Јован, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд, 1995.
- Трубачов 2005:** Трубачов, Олег, *Етногенеза и култура древних Словена*, Пешић и синови, Београд, 2005.
- Трубачов 2006:** Трубачов, Олег, *Етногенеза и култура древних Словена, други део*, Пешић и синови, Београд, 2006.
- Филиповић 1937:** Филиповић, Миленко, *Етничке прилике у Јужној Србији*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље, 1937.
- Филиповић/Миливојевић 2008:** Филиповић Војислав, Миливојевић Славиша, *Уништавање археолошких локалитета, утврђења и сакралних места у области Сврљига*, Етно-културолошки зборник XII, Сврљиг, 2008.
- Cavalli-Sforza 2008:** Cavalli-Sforza, Luigi Luca, *Geni, narodi i jezici*, Algoritam, Zagreb, 2008.
- Цвијић 1913:** Цвијић, Јован, *Распоред балканских народа*, Гласник Српског етнографског друштва II, Београд, 1913.
- Цвијић 1931:** Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I и II*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1931 (књ. II).
- Шафарик 1998:** Шафарик, Павел Јозеф, *О пореклу Словена*, Архив Војводине, Нови Сад, 1998.
- Јстребовъ 1886:** Јстребовъ, И. С., *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*, С. Петербургъ, 1886.